

תהליך צמיחתה של התורה – גישות במחקר המודרני¹

ריינר אלברטס

א. המשבר של השערת המקורות

השערת המקורות, שפותחה על ידי גראף, קינן וְוֵלהאוזן בשליש האחרון של המאה הי"ט, שלטה ללא עוררין במשך כמאה שנה במחקר שדן בשלבי צמיחתו של הפנטטיוך (Pentateuch, 'החומש', התורה). על רקע מחקרים שקדמו לו ביסס יוליוס וּלהאוזן במחקר שהתפרסם בשנת 1878 את המתכונת הקלאסית של שיטה זו, ולפיה התורה נוצרה בהדרגה מעריכה ושילוב של שלושה מקורות שונים זה מזה, נפרדים ועצמאיים, המקבילים זה לזה בתוכנם. בקווים כלליים אפשר לתאר את עיקריה של השערת המקורות הקלאסית כך: המקור הקדום, ה'יהוויסט' (Jahwist, בקיצור: J), נכתב במאה התשיעית לפנה"ס. אחריו, במאה השמינית, נכתב המקור השני, ה'אלוהיסט' (Elohist, בקיצור: E). שני המקורות מוזגו על ידי עורך 'יהוויסט' בן המאה השביעית. עורך זה או עורך מאוחר ממנו הכלילו גם את ספר דברים בספר התורה הצומח. ולבסוף המקור הכוהני (Priestly Source, בקיצור: P), שנכתב במאה השישית לפנה"ס, שולב במאה החמישית לפנה"ס על ידי העורך האחרון של התורה עם המקורות הקדם-כוהניים.

1 מאמר זה הוא עיבוד של הרצאה שנשא פרופ' אלברטס באוניברסיטת תל-אביב (19.3.2009), בהזמנתו של פרופ' עורד ליפשיץ מהתכנית ללימודי 'ישראל הקדום', בחוג לארכיאולוגיה של אוניברסיטת תל-אביב, בחסותה ובתמיכתה של הפקולטה למדעי הרוח, בית הספר למדעי היהדות, המכון לארכיאולוגיה וקֶרן כצמן לארכיאולוגיה. אנו מודים לפרופ' אלברטס על שניאות לעבד את נוסח ההרצאה ועל הרשות שנתן לנו לתרגמה לעברית. התרגום נעשה על ידי מר עומר סרגי ועל ידי פרופ' עורד ליפשיץ, שגם ערך את המאמר והכיניו לפרסום. תודה לפרופ' נדב נאמן על הסיוע בעריכה. מר עידו קוך תרגם ועיבד את התרשימים מתוך המהדורה החמישית של Erich Zenger, et al. (eds.), *Einleitung in das Alte Testament*, Kohlhammer, Stuttgart 2005, pp. 105, 111, 117, 123. אנו מבקשים להודות להוצאת קוהלמר על הסכמתה לפרסם תרגום לעברית של התרשימים הללו.

משנות ה-60 וה-70 של המאה הקודמת עמדה השערת המקורות הקלאסית במתקפה הולכת וגוברת. פרדריק ווינט (Frederick V. Winnet) בקנדה, ג'והן ואן-סטרס (John van Seters) בארה"ב ורולף רנדטורף (Rolf Rendtorff) בגרמניה ביקרו את ההנחה בדבר שלושת המקורות בשל השימוש המוגזם של חסידיה בשיטת הביקורת הספרותית ובשל התפיסה המכנית והמוגזמת של איסוף, צירוף ועריכה של מקורות קיימים. חוקרים גזרו בדרך כלל את הטקסטים של התורה לפיסות קטנות כדי להשיג מארג של שלושה סיפורים מקבילים זה לזה בתוכנם, כפי שמתחייב מהשערת המקורות. ספקות הובעו על הרעיון שלפיו עורכים שונים עבדו באופן דומה זה לזה 'בשיטה של "מספריים ודבק"', כביכול. במקרים רבים נראתה התפיסה של מהדורות עוקבות או של תיקונים מתמשכים בטקסטים קיימים הולמת יותר. לבסוף גם זמנו הקדום של מקור J הוטל בספק בשל הטענה שבטקסטים מאוחרים הרבה ממנו, כגון ספר איוב, ספרות הנבואה או הטקסטים המשנה-תורתיים (הטקסטים הדויטרונומיסטים) נמצאו מקבילות לרבים מן הטקסטים שיוחסו לו, למשל הדיאלוג על סדום בין אברהם לאל (בר' יח 23-33a) או הסיפור על מינוי משה (שמ' ג-ד).

אם חוקרים אחדים ניסו להגן על השערת המקורות הקלאסית באמצעות הטענה שחלק גדול מהתורה כולל תוספות מאוחרות לשלושת המקורות העיקריים,² הרי אחרים הציעו תאריך מאוחר מזה ליהוויסט,³ או שהמירו את השערת המקורות ב'השערת התוספות'.⁴ חוקרים אחרים המעיטו בהיקפם ובחשיבותם של המקורות הקדומים לטובת זיהוי שכבות עריכה שונות בטקסט.⁵ ויימר וצנגר ויתרו על ההפרדה בין היהוויסט לאלוהיסט לטובת ההנחה על מקור יהוויסטי מורחב, שאותו כינו 'ההיסטוריה הירושלמית'.⁶ ולבסוף קבוצה גדלה והולכת של חוקרי מקרא בני ימינו, בעיקר מגרמניה אך גם מחוצה לה, זנחה את השערת שלושת המקורות כמעט לחלוטין.⁷ החוקרים הנמנים עם

- 2 ר"ה שמידט [W.H. Schmidt], ל' שמידט [L. Schmidt], ה' זיבאס [H. Seebass], א' גראופנר [A. Graupner] וברוך שוורץ.
- 3 ה"ה שמיד [H.H. Schmidt], מ' רוז [M. Rosel], ה' פורלנדר [H. Vorländer], ג'והן ון סטרס [J. van Seters].
- 4 ג'והן ון סטרס, ה"כ שמיט [H.C. Schmitt], כ' לוין [C. Levin].
- 5 א' רייכרט [A. Reichert], פ' ויימר [P. Weimar], א' צנגר [E. Zenger], פ"ל הוספלד [F.L. Hossfeld], ז'ק פרמילן [J. Vermeylen].
- 6 פ' ויימר (P. Weimar) וא' צנגר (E. Zenger).
- 7 ר' קראץ [R. Kratz], י"כ גרץ [J.C. Gertz], ק' שמיד [K. Schmid], א' בלוס [E. Blum], ר' אלברטס [R. Albertz], ד"מ קאר [D.M. Carr], א' אוטו [E. Otto], ר' אכנבאך [R. Achenbach], ז'אן לואי סקא [J.L. Skala], ת' רומר [T. Römer], כ' ניהן [C. Nihan].

קבוצה זו מחפשים מודלים חלופיים אשר יכולים לתת הסבר טוב יותר לתהליך צמיחתה של התורה. אם השערת שלושת המקורות עדיין מקובלת על חוקרים רבים באמריקה, ואף כמה חוקרים יהודים שבעבר שללו אותה הביעו בינתיים נכונות לקבלה, הרי רוב החוקרים הפועלים היום בגרמניה ויתרו עליה. בשנת 2002 פרסמו כמה מהחוקרים הגרמנים שנזכרו לעיל ספר, וכתרתו פרוגרמטית: 'פרידה מהיהוויסט'⁸.

למרות כל האמור לעיל אבחנות טקסטואליות רבות שהיו תולדה של השערת המקורות לא איבדו מתוקפן. הדבר נכון בעיקר בכל האמור לאבחנה המקובלת בין פסוקים 'כונהיים' לפסוקים שאינם 'כונהיים', שבמידה רבה היא עדיין בתוקף. מלבד כמה הבדלים קטנים הזיהוי של החומר הכונהני, כפי שהגדירו תיאודור נלדקה (Theodor Nöldeke) בשנת 1869 או אוטו אייספלדט (Otto Eissfeldt) בשנת 1922, אינו שנוי במחלוקת. גם השחזור הספרותי של 'ההיסטוריה הקמאית' (בר' א-יא) לפי השערת המקורות תקף במובנים רבים. בחטיבה זו ניכר ששני מארגים סיפוריים נפרדים התמזגו ככל הנראה על ידי עורך מאוחר. רק חוקרים מעטים מטילים ספק באפשרות שהחומר הלא כונהני בסיפורי הבריאה קדום לזה הכונהני.⁹ והרי השערת המקורות התפתחה במאה ה-18 על יסוד ניתוח הפרקים הראשונים בספר בראשית. מנקודת המבט הנוכחית שלנו נראה שהטעות העיקרית של השערת המקורות הייתה בהנחה שמה שהוכח כנכון בפרקים אלה יהיה נכון גם בשאר חלקי התורה.

בחינה מקרוב של השערת המקורות הקלאסית מלמדת שמלכתחילה היו טמונים בה קשיים ניכרים. מלבד פרקי 'ההיסטוריה הקמאית' האבחנה בין שלושה מקורות נפרדים אפשרית בסבירות רבה רק בטקסטים שבין בראשית יב לשמות יח, ואילו משמות יט ואילך אבחנה זו נעשית קשה. בפרשת הר סיני (שמ' יט-לד) או בספר במדבר מעולם לא הושגה הסכמה בין חוקרים על אודות שיוך פסוקים לשלושת המקורות. כבר בהקדמה לפירושו על ספר במדבר כתב מרטין נות (Martin Noth) את הצהרתו המפורסמת שלפיה אין בספר זה כשהוא

8 הספר פורסם בגרמניה תחת הכותרת, J.C. Gertz, K. Schmid & M. Witte (eds.), *Abschied vom Jahwisten: Die Komposition des Hexateuch in der Jüngsten Diskussion* (Beihefte zur Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft, vol. 315), Berlin: de Gruyter 2002

T.B. Dozeman & K. Schmid, *A Farewell to the Yahwist? The Composition of the Pentateuch in Recent European Interpretation* (SBL Symposium Series, vol. 34), Atlanta: Society of Biblical Literature 2006

9 מ' ויטה (M. Witte), מ' ארנת (M. Arneth).

לעצמו תמיכה כלשהי בקיומם של שלושה מקורות רצופים ועצמאיים אלא אוסף לא שיטתי של קטעים שונים שנאספו וחברו זה לזה.¹⁰ יותר מזה – ספר דברים היה מאז ומתמיד נטע זר בתוך השערת המקורות, משום שאין בו תעודה שממשיכה את המקורות שקודמים לו אלא תוספת חלקית והשלמה שלהם. מראשית המחקר היה קשה להסביר כיצד רק פסוקים אחדים בספר דברים יכולים להיות מיוחסים למקור הכהני (דברים א 5; לב 49-52; לד 1* 7-9), בניגוד חד לספר במדבר, אשר שני שלישים ממנו יוחסו למקור הכהני, בעיקר לאחר שגילהאוזן איחר את המקור הכהני לספר דברים.¹¹ בעיה דומה עולה גם מבחינת פסוקי העריכה הלא-כהניים בספר דברים (לא 14-15, 23; לד 1-6, 10-12). לשאלה מדוע ספר דברים שולב בחומש שילוב כה חלקי אין תשובה מספקת בהשערת המקורות. כשמרטין נות פיתח בשנת 1943 את התיאוריה שלו בדבר ההיסטוריה המשנה-תורתית (ההיסטוריה הדויטרנומיסטית, DtrH, Deuteronomistic History), היה אפשר למצוא בה פתרון אפשרי לבעיות אלה: ספר דברים השתייך מלכתחילה לחטיבה ספרותית נפרדת (דברים א-מ"ב כה). ואולם דווקא ההסבר הזה פגע אנושות בהשערת המקורות: צמיחת התורה לא נחשבה עוד פרי תהליך עריכה של מקורות שלמים, שכל אחד מהם כולל את הסיפור השלם של תולדות ישראל, אלא חיבור של שתי יחידות ספרותיות מקוטעות: ארבעת הספרים הראשונים שבחומש (טטרטויך, Tetrateuch) וספר דברים, שנותק ממקומו המקורי בהיסטוריה הדויטרנומיסטית. משמעות הדבר היא שהסיום של המקורות הקדומים J ו-E אבד או שמעולם לא היה קיים. אקרט אוטו (Eckart Otto) הראה בסקירה שלו של תולדות המחקר שכבר התיאוריה של נות בדבר ההיסטוריה הדויטרנומיסטית משנת 1943 הנחיתה מכת מוות על השערת שלושת המקורות.¹²

לבסוף גם היקפם של שלושת המקורות היה תמיד במחלוקת בין החוקרים. רובם הודו שמקור E השתמר רק חלקית. ראשיתו ככל הנראה בבראשית טו, וקל היה לזהותו בבראשית כ-כב, ומלבד זה הוא מופיע רק בכמה קטעים בשמות (ג; יח?); ובכמדבר (כא). אם כן, מובן מדוע מקור זה היה תמיד החוליה החלשה בהשערת המקורות. כבר בשנת 1933 הטילו פאול פולץ (Paul Volz) ונילהלם רודולף (Wilhelm Rudolph) ספק באפשרות שמדובר במקור רציף.

M. Noth, *Das vierte Buch Mose: Numeri* (ATD 7), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 1966, p. 8 10

E. Otto, "Pentateuch", in: *RGG* (vol. 6), Tübingen, Mohr 2003, 4th ed., p. 1094 11

אוטו, לעיל, הערה 11, עמ' 1096. 12

אפילו מורי השמרן, קלאוס וסטרמן (Claus Westermann) ראה בפרקים כ-כב בספר בראשית תוספת מאוחרת ומוגבלת לסיפורי אברהם בבראשית יב-יט (1981). סופו של המקור הכוהני (מקור P) הוא שאלה פתוחה גם בימינו אלה. חוקרים עדיין נחלקים בשאלה אם מקור P המקורי (P^g) הסתיים בשמות כט,¹³ בשמות מ,¹⁴ בויקרא ט,¹⁵ בויקרא טז¹⁶ או בדברים לד.¹⁷ אבל חוקרים אחרים מעדיפים לאתר את סיומו של מקור זה בספר יהושע.¹⁸ מציאות פסוקים כוהניים בספר יהושע וההנחה ש'סיפור הישועה' של ישראל כפי שהוא מסופר בתורה לא יכול היה להגיע לסיומו ללא ספר יהושע בעת שהארץ המובטחת נכבשה הלכה למעשה היו הסיבות העיקריות שכבר ראשוני החוקרים (נלדקה, קינן ובהיסוס מה גם ולהאוזן) שיערו שלא רק המקור הכוהני אלא כל מקורות התורה נמשכו עד לספר יהושע. אף על פי כן כבר נלדקה הבחין שהפסוקים הכוהניים בספר יהושע הם רק קטעים חלקיים ומנותקים ואינם מקור סיפורי רצוף.¹⁹ זה היה היסוד להנחה שרווחה במאה ה-19 ובשליש הראשון של המאה ה-20 בדבר קיומה של חטיבה ספרותית בת שישה ספרים שכונתה "הקסטויך" ('השישייה', Hexateuch). כאמור, השערתו של נות בדבר ההיסטוריה הדויטרונומיסטית הטילה ספק בגבולות הרחבים הללו של מקורות התורה. בפירוש שחיבר לספר יהושע (1938) הבחין נות שרובד העריכה של הספר נוצר על ידי עורך משנה-תורתי ולא על ידי עורך כוהני או כל עורך אחר שקשור למקורות התורה. גם הוויכוח אם יש להחיל את שיטת המקורות גם על ספר יהושע הביא להטלת ספק בהנחה הבסיסית של השערת המקורות, ולפיה המקורות היו חייבים לכלול את כל "סיפור הישועה" של ישראל, שכן התוכן ההיסטורי של סיפור זה מחייב את הרצף ואת הקשר לסיפור הכיבוש בספר יהושע.

האם שיקולים אלה די בהם כדי שנוכל להסיק מהם על הרצף הספרותי?

- 13 כך גרס אוטו (E. Otto).
 - 14 כך גרס תומס פולה (T. Pola).
 - 15 כך גרס אריך צנגר (E. Zenger).
 - 16 כך גרס כריסטוף ניהן (C. Nihan).
 - 17 כך גרס כריסטיאן פרוול (C. Frevel).
 - 18 כך גרס נורברט לופינק (N. Lohfink).
 - 19 Th. Nöldeke, *Untersuchungen zur Kritik des Alten Testaments*, Kiel: Scherw 1869, pp. 94-95
- אני ניסיתי להראות שהפסוקים הכוהניים בספר יהושע צריכים להיחשב חלק מהמערך השלם של הפנטטויך, אשר מניחים כבר מראש את תהליך הקנוניזציה שלו. ראו לעניין זה R. Albertz, "The Canonical Alignment of the Book of Joshua", in: O. Lipschits, G. Knoppers & idem, *Judah and the Judeans in the Fourth Century B.C.E.*, Winona Lake, IN: Eisenbrauns 2007, pp. 287-303

האם לא ייתכן שקטעים שונים ברצף של 'סיפור הישועה' עוצבו על ידי סופרים שונים?

ב. בעיות שעולות מהשילוב של שיטת המסורת ההיסטורית והשערת המקורות

הסקירה הביקורתית של תולדות מחקר התורה במאה ה-20, כפי שהציגו רנדטורף ואוטו,²⁰ שפכה אור על השילוב הבעייתי של שתי מתודות. כאשר הרמן גונקל ביסס את השיטה של 'ביקורת הצורות' (Gattungsgeschichte; Form Criticism) על ספר בראשית,²¹ הוא רק הוסיף את השיטה החדשה שלו להשערת המקורות הקיימת. לשיטתו, ספר בראשית היה אוסף של סיפורי עלייה, שהשיטה של 'ביקורת הצורות' מאפשרת לקבוע את היקפם ואת המבנה שלהם. הוא הראה שברוב המקרים סיפורים אלה היו במקורם יחידות ספרותיות נפרדות שהתקיימו במסורת העממית שבעל פה, ואותן הוא כינה "יחידות ספרותיות קטנות" (kleine Einheiten). לאחר זמן אורגנו יחידות אלו כחלק מחיבורים ספרותיים, ואותם הוא כינה 'מחרוזות סיפורים' (Erzählkränze). חיבורים אלה התקיימו בפני עצמם עוד קודם שנקשרו לאחד מסיפורי האבות. גונקל לא ידע ששיטת ביקורת הצורות ושיטת המסורת ההיסטורית ביחס לטקסט סותרות את ההנחה הקודמת של השערת המקורות, שלפיה המקורות השונים הם עצמם סיפורים רציפים, הכוללים כמעט את כל היקפו של הסיפור שמסופר בתורה. הוא שילב את שתי השיטות השונות על ידי הגבלתה של התפתחות המסורת ההיסטורית לשלב של המסורות העממיות שבעל-פה, אשר קדמו למקור הקדום J. היהויסט היה בעיני גונקל אספן של מסורות ועורך, אשר חיבר בשלב אחד את שפע מסורות התורה שתחילה הועברו במסורת בעל-פה. הופעתו של המקור הכתוב הראשון הביא לסיומו את תהליך ההתפתחות הטבעי של המסורות הסיפוריות והמשפטיות בעל-פה.

החיבור הבעייתי בין שתי גישות מתודולוגיות שונות אלה הביא לשלוש תוצאות מרחיקות לכת, אשר השפעתן ניכרת עד היום. ראשית, תארוך ההתפתחות של המסורת ההיסטורית לפרק הזמן שקודם למקור היהויסטי קבע

R. Rendtorff, *Das überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch* (BZAW 20 'עמ' 13-78; 147), Berlin & New York: de Gruyter 1976, pp. 13-78.1095

H. Gunkel, *Genesis*. HK I,1. 3rd ed., Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht (= 7th ed. 1966) 1910, pp. XCH-LVI 21

למסורות שבעל-פה תאריך קדום מאוד. שנית, שיטת 'ביקורת הצורות' ושיטת המסורת ההיסטורית הוגבלו לשלב שבעל-פה. שלישית, השלבים האפשריים הבאים של צמיחת הטקסט ותוספת החומרים הסיפוריים והמשפטיים לא נחקרו באמת, כיוון שהשערת המקורות סיפקה לכך מודל מקיף והסבר נוח.

אף על פי כן כבר בשנת 1938 הראה גרהרד פון-ראד (Gerhard von Rad) שיישום של שיטת ביקורת הצורות ושיטת המסורת ההיסטורית על השלבים השונים של התפתחות מסורות התורה הכתובות יכול להוביל לתובנות חדשות.²² במחקרו הוא יישם את אמת המידה של ביקורת הצורות על התורה כולה, לרבות ספר יהושע, ומצא שהטקסטים אורגנו במבנה אנכי בעל משמעות. לפי פון-ראד, במרכז ההקסטויך הוצבה המסורת על יציאת מצרים וכיבוש הארץ, ואליה נוספה מסורת ההתגלות בסיני. אבל סיפורי האבות היו מסורת נפרדת, אשר הייתה קשורה רק חלקית למסורת יציאת מצרים וכיבוש הארץ (באמצעות הנושא של הארץ המובטחת). פון ראד הגדיר כאן תהליך של 'התפשטות המרכז' (Ausbau). ה'היסטוריה הקמאית' (בראשית א-יא) מתייחדת גם היא כמקור עצמאי, שאותו ראה פון-ראד כמעין אכסדרה (Vorbau) המובילה אל המרכז המורחב. גילוי זה של פון ראד הקדים תובנות מאוחרות, שלפיהן סיפורי הבריאה וסיפורי האבות היו כל אחת יחידה עצמאית שהתקיימה לאורך זמן רב, והן שולבו בספר התורה הצומח לא קודם לכתיבת המקור הכוהני,²³ אולם תחת הדומיננטיות של השערת המקורות לא השפיעה השערה זו בזמנו על המחקר. לדעת אקרט אוטו, התובנות שעולות מהמצאים הארכיאולוגיים באזורי ההר של ארץ ישראל בראשית תקופת הברזל מונעות מהחוקרים להמשיך ולקיים את הסינתזה שבין שיטת המסורת ההיסטורית ובין השערת המקורות, כיוון שספק אם תהליך מורכב כזה של התפתחות טקסטואלית ואיסוף של מסורות היה

G. von Rad, "Das formgeschichtliche Problem des Hexateuch", in: idem, 22 *Gesammelte Studien zum Alten Testament*. ThB 8. 2nd ed., München: Kaiser Verlag 1958 (1938), pp. 9-86

F. Crüsemann, 1981, "Die Eigenständigkeit der Urgeschichte: על נושא זה ראו 23 Ein Beitrag zur Diskussion um den 'Jahwisten'", in: J. Jeremias & L. Perlitt (eds.), *Die Botschaft und die Boten*, Festschrift für H.W. Wolff, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag, 1981, pp. 11-29; K. Schmid, *Erzväter und Exodus: Untersuchungen zur doppelten Begründung der Ursprünge Israels innerhalb der Geschichtsbücher des Alten Testaments* (WMANT 81), Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag 1999, pp. 152-153; J.C. Gertz, *Tradition und Redaktion in der Exoduserzählung: Untersuchungen zur Endredaktion des Pentateuch* (FRLANT 186), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2000, pp. 357-366

יכול להתרחש במציאות הפרימיטיבית שהתקיימה, לדעתו, באזור זה בתקופה כה קדומה (כפי שטען גונקל).²⁴ משהתברר שלא ניתן להגביל את תהליך התפתחותן ואיסופן של המסורות הספרותיות והמשפטיות לתקופה שקדמה לימי המלוכה בישראל, וכי תהליך ארוך וממושך יותר חייב לבוא בחשבון, הראה רולף רנדטורף ששיטת המסורת ההיסטורית מציעה מודל אלטרנטיבי מתחרה להשערת המקורות בדבר שלבי צמיחתה והתגבשותה של התורה.²⁵ לפי גישה חדשה זו, הן שיטת ביקורת הצורות הן שיטת המסורת ההיסטורית כוללות הן את השלב שבעל-פה הן את השלב הכתוב בהתפתחות המסורות. ארהרד בלום (Erhard Blum) פיתח תפיסה זו. הוא הראה בפירוט כיצד סיפורי האבות כבראשית יב-נ התפתחו בהדרגה, שלב אחר שלב, ממסורת נפרדת על יעקב, שהושלמה על ידי סיפור יוסף, ונקשרה באמצעות קישורי עריכה עם סיפור אברהם-לוט וסיפור יצחק בלי להביא בחשבון את קיומם של המקור היהוויסטי או המקור האלוהיסטי. המקור הכוהני (P) הוצג על ידי בלום לא כמקור עצמאי אלא כרובד עריכה שגיבש ועיצב מחדש את המסורות הקודמות.²⁶

אם כן, במחקר המודרני של התורה יש שתי גישות מנוגדות וסותרות: האחת מניחה מראש שכל מקור או שכבת עריכה בתורה מכילים פחות או יותר את כל 'סיפור הישועה' – מהבריאה או מהאבות ועד למותו של משה או כיבוש הארץ המובטחת. גישה זו אכנה "גישת הכביש המהיר" (Highway Model): שניים, שלושה או ארבעה מסלולים מקבילים חוצים לפי גישה זו את כל התורה, ולאחר זמן הם מוזגו ועובדו. מקורה של גישה זו הוא כמובן השערת המקורות. הגישה האחרת גורסת שהתורה התפתחה מתוך כמה חיבורים שונים שצמחו כל אחד לעצמו בזמנו הוא, והם מוזגו זה בזה והתגבשו ליחידות ספרותיות שהלכו וגדלו בהתמדה. מקורה של גישה זו בשיטת ביקורת הצורות ובגישת המסורת ההיסטורית, אולם היא תקפה גם בתיאוריות שמקורן בשיטת הביקורת ההיסטורית. גישה זו אבקש לכנות "גישת האי והגשר" (Island-Bridge Model): סדרה נפרדת לשעבר של יחידות ספרותיות מוזגו בהדרגה באמצעות קשרי עריכה.

24 אוטו, לעיל, הערה 11, עמ' 1096.

25 רנדטורף, לעיל, הערה 20, עמ' 147-151.

26 E. Blum, *Die Komposition der Vätergeschichte* (WMANT 57), Neukirchen-Vluy: Neukirchener Verlag 1984

ג. מודלים חדשים להתפתחות החומש

לאחר שהובהרו הקשיים שיש להתמודד אתם והוגדרה המסגרת התיאורטית לדיון, אבקש להציג סקירה קצרה של המודלים החשובים ביותר שהתפתחו במחקר העכשווי.

1. פטר ויימר ואריך צנגר (Peter Weimar and Erich Zenger)

ויימר וצנגר, המלמדים בפקולטה הקתולית באוניברסיטת מינסטר, פיתחו בעשורים האחרונים מודל חדש, שמבחינות רבות מבוסס עדיין על השערת המקורות הקלאסית, ובו הם מגדירים שני מקורות רציפים. האחד מכונה "ההיסטוריה הירושלמית", והוא חופף למקור היהוויסטי (J), אשר ויימר וצנגר תארכו תחילה לשלהי המאה השמינית לפנה"ס, אבל כעת מעדיפים לתארכו לראשית ימי שלטונו של יאשיהו (אחרי 650 לפנה"ס). לדעתם, מקור זה כלל גרסה קדומה של ההקסטויך (בראשית ב-יהושע כד). המקור האחר הוא המקור הכוהני (P) מראשית ימי הבית השני (אחרי 520 לפנה"ס). מקור זה כלל תחילה את החומר הכוהני שמצוי בין בראשית א לויקרא ט, ובשלב שני הורחב עד לדברים לד. ויימר וצנגר הצטרפו לדעת קונרד שמיד (Konrad Schmid) וחוקרים אחרים והניחו שההקסטויך שולב עוד בימי גלות בבל בתוך חיבור היסטורי מקיף, שאותו כינו "החיבור ההיסטורי (הדויטרונומיסטי) הגדול של ימי הגלות". חיבור זה כלל את רוב החומר הלא כוהני שבין בראשית ב למלכים ב' כה. לאור ההנחה שהחיבור הדויטרונומי הקדום (דברים ה-כח), אשר נכתב במהלך ימי שלטונו המאוחרים של יאשיהו, לא שולב בהקסטויך לפני ימי הגלות, צנגר דבק בתובנות של מרטין נות, ולפיהן מסגרת העריכה של ספר דברים (א-ג; כט-לד) נכתבה על ידי היסטוריון משנה-תורתי שפעל בימי הגלות. תשעת הספרים הללו (האנאטויך, Enneateuch) צורפו בהשראה משנה תורתית אל המקור הכוהני באמצע המאה החמישית לפנה"ס. התוצאה הייתה "החיבור ההיסטורי הבת-גלותי הגדול", שכלל את רוב הטקסטים שבין בראשית א למלכים ב' כה. חיבור זה נכתב בימי כהונתו של נחמיה וניסה לפשר בין התיאולוגיה הכוהנית ובין זו הדויטרונומיסטית. כעבור חצי מאה, בימי עזרא (400 לפנה"ס בערך), התורה, אשר הופרדה מהחיבור ההיסטורי המקיף של האנאטויך, באה לסיומה בדברי הסיכום לחייו של משה (דברים לד 10-12), ונחתמה רשמית באופן חגיגי.

בהשוואה להשערת המקורות הקלאסית יתרונו של המודל של ויימר וצנגר הוא שיש בו ויתור על הפיצול של הטקסט הלא-כוהני לשני מקורות שונים,

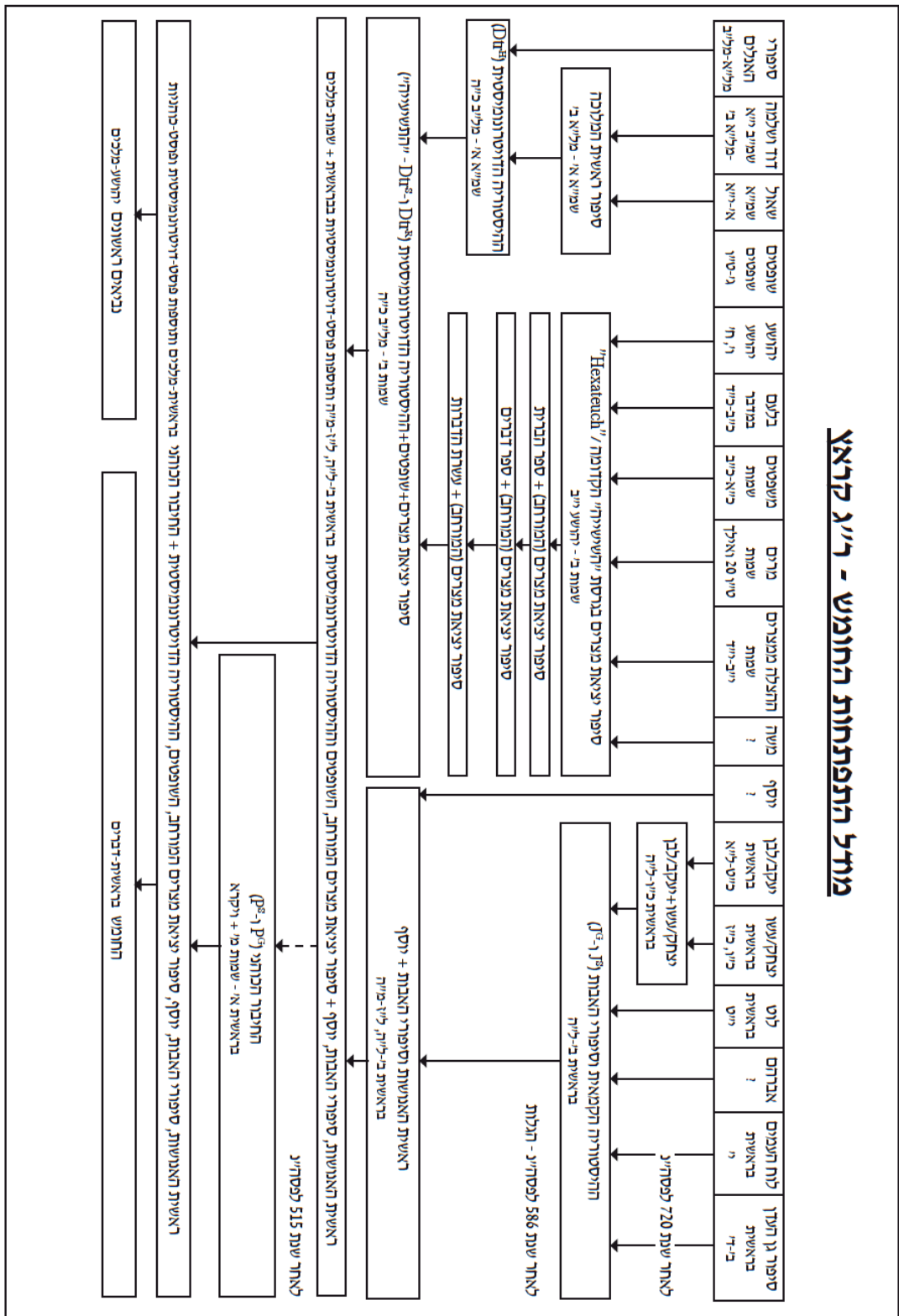
והוא מתארך את המקור הכתוב הקדום ביותר למאה השביעית לפנה"ס במקום התארוך המסורתי למאה התשיעית. הדבר אפשר מרחב גדול יותר לצמיחת המסורת ההיסטורית. התהליך המורכב של הופעת המסורות השונות בתורה, התפתחותן וצירופן לכדי מקור אחד, נמשך כמעט לכל אורך ימי המלוכה בישראל. אף על פי כן יש במודל זה כמה קשיים. ראשית, קשה להוכיח את קיומה של גרסה קדם-דוֹיטרונומיסטית של ספר יהושע, אשר התייחסה במקורה לספר במדבר בלי הגישור של ספר דברים. גם ההתבוננות ההיסטורית בדברים א-ג נראית מתאימה לפתיחה של ההיסטוריה המשנה-תורתית יותר מחזרה גרידא בתוך הדיווח ההיסטורי הרצוף של האנאטויך. שנית, כיוון שויימר וצנגר הדגישו את הפרספקטיבה ההיסטורית הרחבה של האנאטויך, הם לא נתנו דעתם להיבט נוסף, הקשר הקרוב שבין הסיפור לקובצי החוק, שכה אופייני לתורה.

2. ריינהארד קראץ (Reinhard Kratz)

שלא כויימר וצנגר, קראץ סטה מהשערת שלושת המקורות. הוא הכיר בקיומו של מקור אחד – המקור הכוהני (P), אך צמצם את היקפו לבראשית א-שמות מ בשלב המקורי, ולבראשית-ויקרא בשלב השני. אשר לכל החומר שאינו כוהני – הוא העדיף להשתמש במושגים של 'השערת התוספות' או של 'השערת השברים' וקבע את תהליך צמיחתם ואיסופם לאורך תקופה ארוכה הרבה יותר. קראץ גרס ששלושה סיפורים עיקריים נתחברו במאה השביעית לפנה"ס על יסוד סיפורים קדומים ויצירות קצרות יותר: ה'היסטוריה הקמאית' וסיפורי האבות (בראשית ב-לה), סיפור יציאת מצרים (שמות א-יהושע יב) והסיפור על ראשית המלוכה (שמואל א'-מלכים ב'). בדרך מעט מבלבלת בחר קראץ לכנות את הסיפור הראשון J – 'הסיפור היהוויסטי המכונן', ואת האחר E – 'סיפור יציאת מצרים', אף שלכינויים הללו אין כל קשר למקורות J ו-E לפי השערת המקורות. בעקבות הרצף הסיפורי שוכנע קראץ שסיפור יציאת מצרים כלל מלכתחילה גם את סיפור כיבוש הארץ. הוא ניסה לשחזר מעין הקסטויך קדום באמצעות קישור ספרותי זעיר בין ספר במדבר לספר יהושע והציע כחוליה מקשרת את שם המקום "שיטים" המופיע בבמדבר כה 1a וביהושע ב 1 ושם ג 1. מתוך ספר דברים רק הדיווח הקצר על מות משה (לד 5-6) היה יכול להיות שייך לרצף קדום זה.

בתקופת הגלות, לפי קראץ, סיפור יציאת מצרים במהדורת ההקסטויך הקדום הורחב במידה ניכרת באמצעות 'ספר הברית', ואליו צורפה לאחר מכן גרסה קדומה של ספר דברים (ה' 1aα; ו 4-5; יב-כא) ושל עשרת הדיברות.

מודל התפתחות ר"ג כראש

לאחר זמן נקשר חיבור זה לסיפור תולדות המלוכה המשנה-תורתי מצד אחד, ול'היסטוריה הקמאית' ולסיפורי האבות (אשר אליהם נוסף בינתיים סיפור יוסף) מצד אחר. וכך, בשלהי ימי גלות בבל הייתה קיימת כבר גרסה ראשונה של האנאטויך, שראשיתה בבריאת האדם ואחריתה בחורבן ממלכת יהודה. לאחר שיקומו של המקדש בירושלים נכתבה היצירה הכוהנית, שכללה בראש וראשונה את הסיפור מבריאת העולם ועד לבניית המשכן (P²): בראשית א-שמות מ), ולאחר זמן היא הורחבה כשנוספו לה נוהגי הפולחן הכוהני וקובצי החוק של ספר ויקרא (=P³) בראשית א-ויקרא כו). קראץ רואה במקור הכוהני יצירה ספרותית עצמאית, אף שלדעתו היא חוברת מתוך היכרות עם החומר הקדום ובמקביל לו מתוך כוונה לפרש ולתקן אותו (Lesehilfe).²⁷ אם כן, החיבור הכוהני לא היה עצמאי באמת. לפיכך היה הגיוני לשלב במרוצת המאות החמישית והרביעית לפנה"ס את היצירה הכוהנית בתוך הנוסח הקדום – הקדם כוהני – של האנאטויך. בתהליך העריכה הזה נוספו לטקסט תוספות רבות – בתר-דוטריונומיסטית ובתר כוהניות – בעיקר בתוך ספר במדבר, עד שבסופו של דבר הופרד הפנטטויך מהאנאטויך.

המודל של קראץ מאפשר תהליך ארוך, מורכב וחי של צמיחת המסורות השונות עד ששולבו בתוך יחידות ספרותיות גדולות, ארוך הרבה מהמודל שהציעו ויימאר וצנגר. הוא גם מפריד בצדק בין שני סיפורים מכוננים – סיפורי האבות וסיפור יציאת מצרים. עם זה השחזור של נוסח קדום של ההקסטויך, שלא כלל את ספר דברים, מרחיק לכת. בכל הפרקים המתארים את כיבוש הארץ בספר יהושע (א-יב) קראץ יכול היה לציין רק 24 פסוקים אשר היו עשויים להיכלל בסיפור יציאת מצרים והכיבוש ולא בעריכה הדוטריונומיסטית של הספר. בהדגישו את הקשרים ההדוקים שבין הצמיחה של הפנטטויך ובין זו של נביאים ראשונים הקדומים, ראה קראץ בתורה, בדומה לצנגר, יחידה ספרותית מאוחרת לכל היחידות האחרות. מתיאורו עולה שההפרדה של יחידה זו מהאנאטויך התרחשה רק במקרה. עוד לא ברור מדוע מבין כל היחידות הספרותיות האחרות (ההקסטויך או האנאטויך) נהפכה רק התורה במאה הרביעית לפנה"ס לטקסט אוטוריטיבי. מכל מקום, לפי המודל של קראץ, המקור הכוהני או העריכה הכוהנית העניקו מעמד מועדף לספרים שמבראשית ועד ויקרא או עד במדבר.

R.G. Kratz, *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments* (UTB 27 2157), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2000, p. 328

3. ארהרד בלום (Erhard Blum)

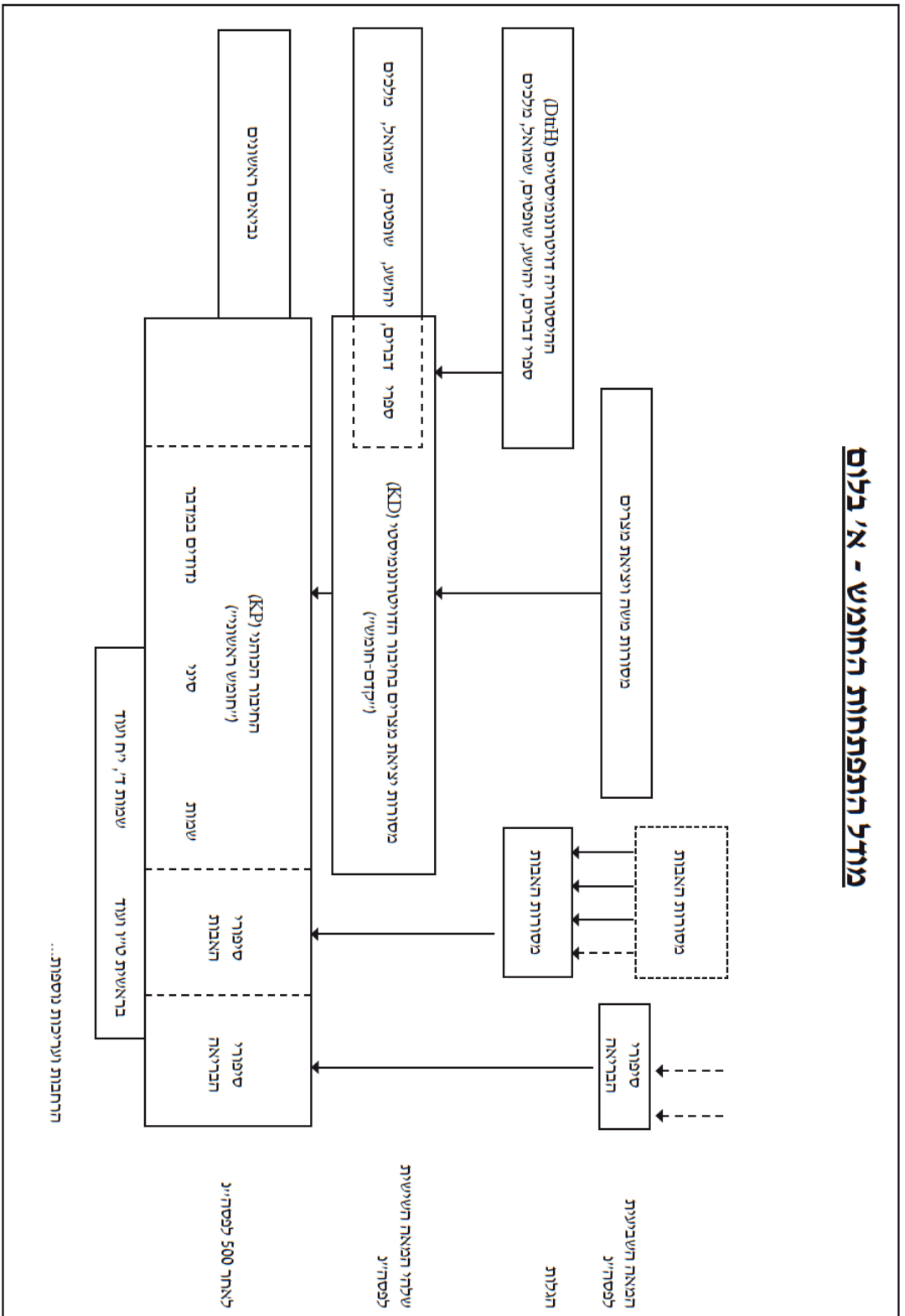
שלא כקראץ, ויימר וצנגר, פיתח בלום כבר ב-1984 וב-1990 שיטה מסורתית-היסטורית ועריכתית-היסטורית לצמיחתה של התורה בלי להזדקק לשם כך להשערת המקורות. תובנותיו של בלום, בעיקר בעניין השלבים הקדומים של המסורות, השפיעו על כל המודלים החלופיים להשערת המקורות שצמחו לאחר מכן. החשובה שבתובנות הללו היא שעד לימי גלות בבל צמחו סיפורי האבות והתפתחו התפתחות עצמאית מסיפור משה ויציאת מצרים.

לשיטת בלום, את החטיבות הספרותיות הקדומות בתורה יש לתארך למאה התשיעית לפנה"ס, והן כוללות את סיפורי יעקב (בראשית כה; כז-לג), שמקורם בממלכת ישראל, ואת סיפור אברהם-לוט (בראשית יג; יח-ט), שמקורו בממלכת יהודה. סיפור יעקב הורחב במאה השמינית, עם הוספתו של סיפור יוסף. בצורתו הרחבה (בראשית כה-נ) כלל סיפור זה את הביוגרפיה השלמה הראשונה של אב קדום ושימש סיפור מכונן של ממלכת ישראל. בימי גלות בבל נקשרו לסיפור זה סיפורי אברהם ויעקב בתוספת המסורת הקצרה על אודות יצחק (בראשית כו) באמצעות הנושא של הבטחת הארץ. כך נוצר הסיפור ההיסטורי המכונן של עם ישראל. עורך מאוחר מן האסכולה המשנה-תורתית שפעל בראשית ימי שיבת ציון יצר חיבור ארוך שתיאר את יציאת מצרים, הנדודים במדבר וההתגלות בסיני, ובאמצעות חיבור זה הקיף את חיי משה מלידתו ועד למותו (שמות א 1-דברים לד 10). בלום כינה חיבור זה KD (רובד העריכה המשנה תורתי – die deuteronomisch / deuteronomistisch bestimmte Kompositionsschicht). הוא שיער תחילה שעורכו של חיבור זה גם קישר את סיפור האבות עם סיפור משה, אבל לאחר זמן שוכנע (על ידי שמיד [Schmid] וגרץ [Gertz]) שקישור זה נעשה על ידי עורך כוהני.²⁸ חיבור כוהני זה (KP), מהמחצית הראשונה של המאה החמישית לפנה"ס, קשר לראשונה את ה'היסטוריה הקמאית' – סיפורי האבות וסיפור משה, ויצר באמצע המאה החמישית את רוב חלקיה של התורה כפי שהיא מוכרת היום. לשיטת בלום, התורה, אשר משלבת במכוון תפיסות תיאולוגיות וחוקים כוהניים ומשנה-תורתיים, נכתבה כדי לפשר בין קבוצות יהודאיות שונות ועל ידי זה להיהפך לחיבור האוטוריטיבי הרשמי.

מלבד החיבור הכוהני העיקרי זיהה בלום עוד שתי מהדורות של התורה אשר

28 E. Blum, "Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus: Ein Gespräch mit neueren Endredaktionshypothesen", in: J.C. Gertz, K. Schmid, & M. Witte (eds.), *Abschied vom Jahwisten: Die Komposition des Hexateuch in der jüngsten Diskussion* (BZAW 315), Berlin & New York: de Gruyter 2002, pp. 145-151

מודל התפתחות החומש - א' בלום

אינן מפורטות בסכמה המתארת את שיטתו. למהדורה הראשונה נוספה 'עריכת המלאך'²⁹ המתאפיינת בהצגתו של שליח אלוהי אשר הנחה את ישראל במדבר ועתיד לגרש את הכנענים מהארץ המובטחת "מעט מעט" (שמות כג 23-33; לג 2). למהדורה זו מייחס בלום גם את המצוות הפולחניות בשמות לד 11-27, שלפיהן על ישראל להפריד עצמו בקנאות מהעמים הנשארים ולהיזהר מללכת אחרי אלוהיהם. לדעת בלום, 'עריכת המלאך' נמצאת גם בשופטים ב 5-1; ו 7-9, עדות שבשלב זה ההפרדה בין התורה וההיסטוריה הדויטרונומיסטית עדיין לא הייתה מוחלטת וחד-משמעית. למהדורה השנייה מייחס בלום את הוספת פרק כד ביהושע, אשר הוא רואה בו חלק מהעריכה המאוחרת של ההקסטויך.³⁰ באמצעות חיבור פרק כד ביהושע כסיכום של סיפור הישועה של התורה, אשר הרקע לו כבר הוכן על ידי תחיבת המוטיב של קבורת עצמות יוסף בשכם (בראשית לג 19; מח 22; נ 24-26; שמות יג 19), נותק החיבור המשנה-תורתי ממקומו המקורי ושולב בהקסטויך. סיוע לכך הוא מוצא בהעברת ההערה על מות יהושע משופטים ב 7-9 ליהושע כד 29-31. זאת ועוד, באמצעות הסיפור שלפיו יהושע כתב "את הדברים האלה" בתוך "ספר תורת האלוהים" (יהושע כד 26), העורך יצר חלופה ל"ספר תורת משה" (יהושע ח 31; כג 6; נחמיה ח 1, והשוו לדברים לא 9), אשר בשלב זה כבר לא ציין רק את ספר דברים, אלא את כל התורה. לפי בלום, היצירה המאוחרת של ההקסטויך כוונה ליצירת בסיס טוב יותר לשילוב השומרונים בסיפור המכונן של עם ישראל.³¹ עם זה החיבור החלופי הזה לא הצליח להתמודד עם מקומה ומעמדה של התורה, וזו ביססה סופית את מעמדה בימי שליחותו של עזרא.

המודל של בלום אמור להציע חלופה טובה יותר להשערת המקורות, אך ספק אם כך הדבר. בלום הדגים את היתרון שיש לשיטת המסורת ההיסטורית לשחזור סיפורי האבות, אולם בעניין הספרים משמות ועד דברים הוא הגביל את עצמו לתיאור השלבים האחרונים בלבד (KD ו-KP), ובזה הזכיר במידת מה את מקורות JE ו-P. אף שבלום הציע גרסה קדומה של סיפור משה, אשר כללה את מסורת יציאת מצרים, הנדודים במדבר וההתגלות בהר סיני,³² הרי עד כה הוא

E. Blum, *Studien zur Komposition des Pentateuch* (BZAW 189), Berlin & New York: de Gruyter 1990, pp. 365-377 29

30 בלום, לעיל, הערה 29, עמ' 363-365; הנ"ל, "Der kompositionelle Knoten am Übergang von Josua zu Richter: Ein Entflechtungsvorschlag", in: M. Vervenne & J. Lust (eds.), *Deuteronomy and Deuteronomistic Literature*, FS C.H.W. Brekelmans, BETHL 133, Leuven: Peeters 1997, pp. 194-206

31 בלום, לעיל, הערה 30, עמ' 198.

32 בלום, לעיל, הערה 29, עמ' 216.

לא פיתח זאת. עם זה יותר מצננר וקראץ בלום הצליח להסביר מדוע נהפכה התורה לחיבור אוטוריטיבי אף שהוא עצמו הדגיש ש-KP לא היה המהדורה הסופית של התורה. מכל מקום, ההשערה בדבר הקסטייך מאוחר, שהיה חלופה למהדורה מפותחת וכמעט מלאה של התורה, השערה אשר נתמכה גם על ידי תומס רומר (Thomas Römer), נראית לי מסתברת הרבה מההשערות שקדמו לה ונתמכו על ידי ויימאר וצננר ועל ידי קראץ.

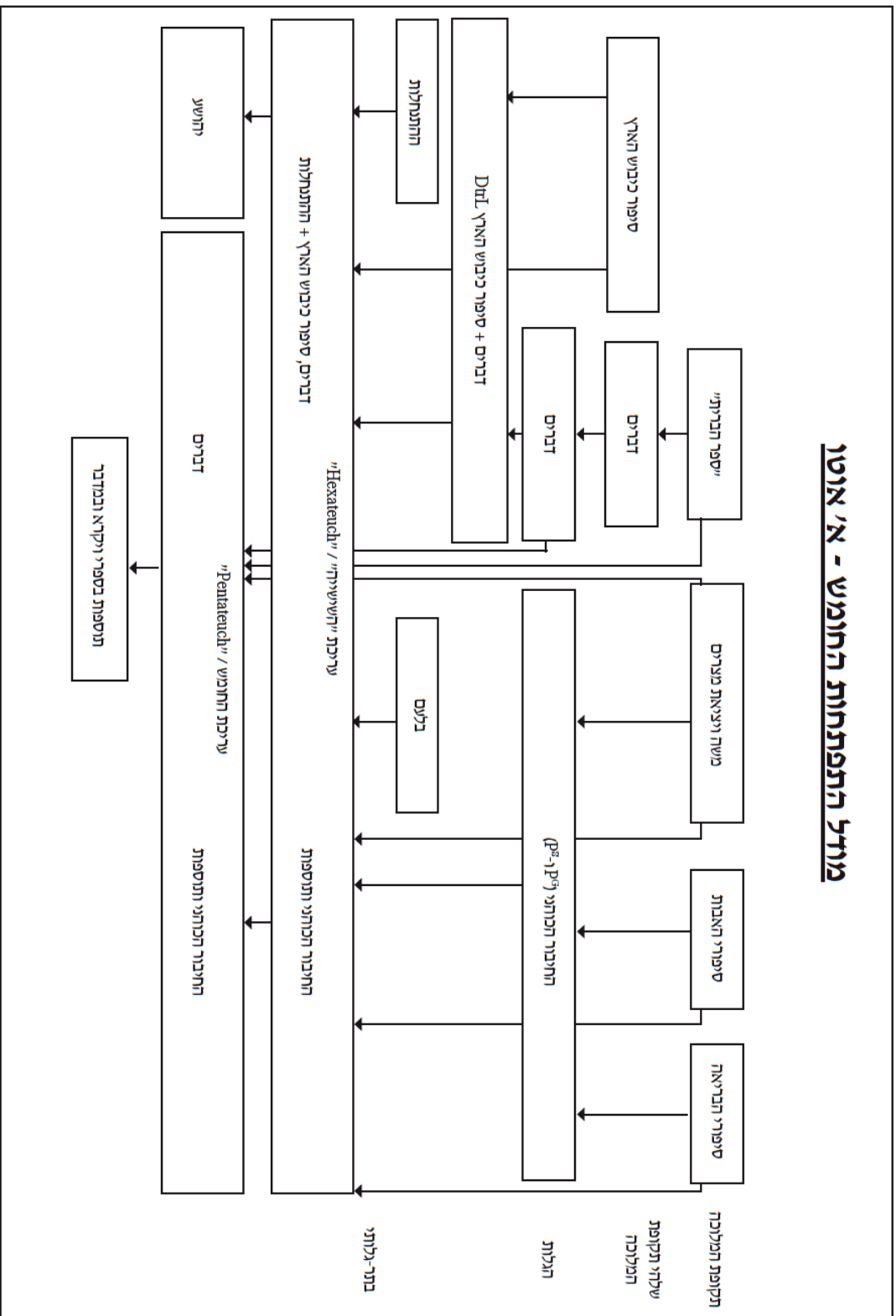
4. אקרט אוטו (Eckart Otto)

מבחינה מתודולוגית, אקרט אוטו מחויב להשערת המקורות רק בכל הנוגע למקור הכהני, בשעה שבכל המקרים האחרים הוא מעדיף לנקוט את גישת המסורת ההיסטורית או בהשערת התוספות.³³ התרומה העיקרית של אוטו למחקר התורה היא התובנה שלפיה היא התפתחה לא ממקור אחד בלבד אלא משני מקורות שונים: דברים מצד אחד והמקור הכהני או הטריאטוך ('שלושת הספרים' – בראשית, שמות, ויקרא) מצד אחר. לפי אוטו, ראשיתה של התורה בחלקים הקדומים שבספר דברים (יג; כח), שבהם הרעיון של חווי הנאסאלים של אסרחדון מלך אשור הועבר לעולם הדתי בממלכת יהודה כדי לבטא את הנאמנות של העם לה', האל הלאומי שלהם. לדעת אוטו, באמצעות ראייה חיצונית זו ניתן לקבוע את ראשיתו של רעיון זה למחצית השנייה של המאה השביעית לפנה"ס, ובהמשך לכך החלו החוקים הקדומים בספר דברים (ו 4-5; יב 13-כח 44) להתפתח מימי הרפורמה של יאשיהו, ובימי הגלות עוצבו כנאום של משה בהר חורב. לספר דברים הדוטרונמיסטי (לפי אוטו – Dt1D, דברים ד 45-כח 68) נוספה מסגרת סיפורית (דברים א-ג; כח-לא), ונוסף לו סיפור כיבוש הארץ (יהושע א-יא; כג; שופטים ב 6-9). אוטו כינה את החיבור הזה Dt1L. תוספות אלה מיקמו את ההכרזה הרשמית של החוק המשנה-תורתי בערבות מואב כחוק שניתן למען החיים בארץ המובטחת.³⁴ לדעת אוטו, המקור השני של התורה נוצר בדרך דומה לתהליך שכבר הציע בלום. במאה התשיעית והשמינית לפנה"ס חוברו סיפורי יעקב ויוסף (בראשית כה-לה/נ). סיפורי משה ויציאת מצרים (שמות ב-לד) עוצבו כסיפור שנועד

E. Otto, *Das Deuteronomium im Pentateuch und Hexateuch: Studien zur Literaturgeschichte von Pentateuch und Hexateuch im Lichte des Deuteronomiumrahmens* (FAT 40), Tübingen: Mohr Siebeck 2000; idem, "Pentateuch", *RGG* 6, 4th ed. Tübingen: Mohr 2003, pp. 1089-1102

34 בעניין זה קיבל אוטו את התזה של נורבט לופינק (Nobert Lohfink), שלפיה דברים ויהושע כוללים תיאור קדום של ההיסטוריה הדוטרונמיסטית (Dt1L).

מודל התפתחות החומש - א' אוטו

לערער את התעמולה של האימפריה האשורית במאה השביעית.³⁵ בשלהי ימי הגלות ובראשית ימי שיבת ציון נוצר המקור הכוהני כסיפור יסוד היסטורי חלופי לזה של DtrL. המקור הכוהני הוא הראשון שצירף את ההיסטוריה הקמאית – סיפורי האבות ומסורות יציאת מצרים וסיני, לכדי סיפור היסטורי אחד רצוף. עם זה כיוון שאוטו עדיין רואה במקור הכוהני מקור עצמאי, הרי עריכה זו לא כללה לדעתו את החומר הלא-כוהני, והוא מגביל את ההיקף של המקור הכוהני המקורי (מקור P) לבראשית א-שמות כט, ואת ההרחבה המשנית שלו (מקור P^s) עד לויקרא ט.

לדעת אוטו, השלב המכריע בהתפתחות החומש התרחש במאה החמישית לפנה"ס, כאשר בימי שלטונו של נחמיה אוחדו שני הסיפורים הנפרדים שביטאו כל אחד תפיסה תיאולוגית אחרת וטיעון נורמטיבי אחר: הסיפור הכוהני (P^s+P^s) והסיפור המשנה-תורתי (DtrL). לפי השקפתו המעודכנת של אוטו, האחדה זו נעשתה בעריכה של ההקסטויך, שהרי חיבור DtrL הקיף גם את ספר יהושע.³⁶ אוטו כינה את החיבור המאוחד HexRed. בהאחדה זו יצר העורך גישור טקסטואלי בין שני החיבורים, בעיקר בספר במדבר (במדבר י-יד; כ-כא; לב). מלבד זה כללה העריכה גם את כל החומר הלא-כוהני הקדום בספרים בראשית ושמות. האחדה זו גם אפשרה ביסוס טוב יותר של הרעיונות העיקריים המופיעים בפרק טו בבראשית ובפרק כד ביהושע ומאפיינים את המבנה הרחב של הטקסט (בראשית א 1-שופטים ב 9) ותמיכה ברעיון של אחדות כלל עם ישראל.

כדעת בלום ורומר גם לדעת אוטו העריכה של ההקסטויך לא האריכה ימים. סביב שנת 400 לפנה"ס נערך הטקסט מחדש ותוקן על ידי העריכה של התורה, אשר בהנהגת עזרא הציגה נקודת מבט בלעדית של בני הגולה ושלוחיה בפחוות יהוד. עריכה זו ניתקה את הקשר שבין התורה לספר יהושע ואיזנה את הניגוד שבין המסורות הכוהניות למסורות הדויטרונמיסטיות על ידי יצירת 'ספר הקדושה' (ויקרא יז-כט). לפי המודל של דברים ה, הוסיפה עריכה זו לסיפור סיני את עשרת הדיברות (שמות כ) ואת ספר הברית (שמות כא-כג), וכך הציגה את התורה ולא את הארץ כמתנת השועה האלוהית. על ידי הוספת פסוקי ההערכה של משה (דברים לד 10-12) הצליחה עריכה זו להגביל את התגלות האל "פנים אל פנים" לימי משה בלבד.

E. Otto, "Mose und das Gesetz: Die Mose-Figur als Gegenentwurf politischer Theologie zur neuassyrischen Königsideologie im 7. Jh. v. Chr.", in: idem, *Mose: Ägypten und das Alte Testament* (SBS 189), Stuttgart: Katholisches Bibelwerk 2000, pp. 43-83

קודם שאוטו אימץ את התזה של ה-DtrL מלופינק, הוא שייך את ההאחדה הזאת לעריכה של הפנטטויך.

לדעת אוטו, במאה הרביעית ובראשית המאה השלישית לפנה"ס נמשכו חילוקי הדעות בין הסופרים הכוהניים הללו, אשר תמכו בנקודת המבט של ההקסטויך או בזו של התורה. הם חיברו תוספות מאוחרות לספר ויקרא ובמדבר, אשר ריינהרד אשנבך (Reinhard Achenbach) ייחס לשלושה שלבים שונים של 'מהדורות תיאוקרטיות'.³⁷ וכך, לפי אוטו ותלמידיו, מעולם לא הייתה עריכה סופית של התורה.

המודל שהציע אוטו מתמקד בקובצי החוק של התורה ובטיעונים הנורמטיביים המנוגדים שעולים מהם, ובזה יתרונו. כך יכול מודל זה להסביר מדוע רק חמשת הספרים הללו מתוך התשעה אשר מתארים את ההיסטוריה של עם ישראל בימי הבית הראשון זכו למעמד אוטוריטיבי אף שנראה שאוטו לא מקבל את הרעיון שבשלב כלשהו התקיימה 'הכרזה רשמית' על מעמדו 'הקנוני' ומקומו של קובץ זה. הרעיון שלפיו התורה צמחה מתוך שני מקורות שונים מציע הסבר מבוסס לשאלה מדוע לספר דברים יש מעמד כה מיוחד בתוך התורה. עם זה בצורתו הנוכחית המודל של אוטו מעורר כמה קשיים. מאחר שהוא דבק בהשערת המקורות בכל הנוגע למקור הכוהני, אוטו מתקשה להסביר מדוע המקורות הקדומים שאינם כוהניים נכללו בסיפור היסוד של ההיסטוריה הכוהנית. הרי עם כל החומרים שנכללו בספרים שבהם ניכרת ההשפעה הכוהנית (מבראשית ועד ויקרא) ספרים אלה הם חלופה טובה בהרבה להיסטוריה הדויטרנומיסטית. מלבד זה קשה לבסס במחקריו של אוטו את ההבדלים הטקסטואליים שבין העריכה של ההקסטויך ובין זו של התורה, שהרי הוא לא מתבסס על קריטריונים סגנוניים, והוא מייחס פסוקים בעלי סגנון דומה לעריכה כלשהי רק בהתאם למגמתם. קשה אפוא להבין את השיקולים שביסוד ניתוח העריכות השונות שלו, ולא תמיד ניתוח זה משכנע. אוטו גם מקפיד להפריד בין ספר יהושע לשאר הספרים שנערכו עריכה דויטרנומיסטית. אבל שני הקטעים – יהושע כג ושופטים ב 6-9 אינם הצהרות סיום גרידא, ויש בהם אזכור לאירועים הבאים. כמו כן אימוץ התזה של נורברט לופינק (Norbert Lohfink) בעניין DtrL הביאה את אוטו להרגיש מחויב לדחות את התזה של נות בדבר קיומה של היסטוריה דויטרנומיסטית.³⁸ עם זה המעמד המיוחד של דברים בתוך התורה יכול להיות מוסבר על ידי השילוב המוקדם שלו בתוך ההיסטוריה הדויטרנומיסטית.

R. Achenbach, *Die Vollendung der Tora: Studien zur Redaktionsgeschichte des Numeribuches im Kontext von Hexateuch und Pentateuch* (BZAR 3), Wiesbaden: Harrassowitz 2003

E. Otto, "Erwägungen zum nachpriesterlichen Pentateuch", *ThR* 67 (2002), p. 155 38

ד. אבחנות חשובות ותובנות חדשות בחקר הפנטטויך

במבט ראשון, ארבעת המודלים שהוצגו לעיל נראים שונים זה מזה מבחינות רבות. לפיכך יזמנו לאחרונה פרויקט מחקר חדש באירופה, שנושאו 'דיון במודלים של הפנטטויך'. בפרויקט משתתפים חוקרים מגרמניה, משווייץ ומאיטליה, אשר מעורבים בהתפתחויות החדשות במחקר ומנסים למצוא מכנה משותף בין ההשקפות השונות. ראשיתו של הפרויקט בכינוס ראשון שנערך בשנת 2008 במינסטר, הכינוס השני התקיים בשנת 2009 בציריך, והשלישי התקיים בקיץ 2010 בפאריס. בבחינה זהירה של המודלים השונים ניתן להבחין כבר כעת בכמה קווים מקבילים:

א. בכל המודלים נזנחה פחות או יותר השערת המקורות הטובת הגישה המסורתית-היסטורית והעריכתית-היסטורית. במודל של בלום, למשל, השערת המקורות נזנחה כמעט לגמרי.

ב. השלבים המוקדמים של ההתפתחות הספרותית של התורה מוסברים בכל המודלים בעזרת שיטת ביקורת הצורות ושיטת המסורת ההיסטורית מבית מדרשו של גונקל. שלבים אלה אינם מוגבלים עוד לשלב התפתחות המסורות שבעל פה ולתקופת טרום-המלוכה אלא נפרשים על פני כל שלבי ההופעה והצמיחה של החיבורים שבעל פה ואלה הכתובים, בכלל זה כל ימי המלוכה (עד המאה השביעית לפנה"ס) ואפילו ימי הגלות (המאה השישית לפנה"ס).

ג. המקור הכוהני או העריכה הכוהנית לא ממוקמים עוד בסוף תהליך ההתפתחות הספרותי של התורה או אפילו קרוב לסוף התהליך הזה, והם הולכים ונהפכים לעוד שלב בתוך התהליך. לפי כל המודלים התרחשו תהליכי עריכה נרחבים נוספים אחרי חיבור P^s ו P^s.

ד. המודעות לעריכות מאוחרות חייבה אבחנות מפורטות יותר בתוך החומר הכוהני. ההפרדה המסורתית בין P^s ל-P^s ולעתים גם P^{ss} אינה מספקת עוד. נראה שאבחנות כגון זו של ישראל קנוהל בין האסכולה הכוהנית לאסכולת הקדושה³⁹ או זו של אשנבך בדבר שלוש מהדורות תיאוקרטיות מאוחרות⁴⁰ יכולות להצביע על הכיוונים הנכונים.

ה. עוד ועוד חוקרים מכירים בקיומן של עריכות בתר-כוהניות, אשר כמה

I. Knohl, *The Sanctuary of Silence: The Priestly Torah and the Holiness School*, 39
Minneapolis, MN: Fortress 1995

40 אשנבך, לעיל, הערה 37.

מהן כוללות תפיסות כוהניות, אבל לא ניתן למצוא בהן את הלשון הכוהנית הטיפוסית. גם השכבות המעורבות והמאוחרות הללו מחייבות אבחנות טובות יותר וזיהויים מדויקים יותר.

ו. כל המודלים דנים בהתפתחות התורה בהקשרה הרחב, יהיה זה ההקסטויך או האנאטויך. אף שהקשרים בין היחידות השונות עדיין במחלוקת, ברור שאי אפשר עוד להפריד בין ההתפתחות הספרותית של התורה ובין זו של נביאים ראשונים.

לדעתי, התוכנות החשובות ביותר במחקר המודרני הן שתיים: ראשית, מלבד המודל של ויימר וצנגר כל המודלים החדשים תומכים בדעה שלפיה סיפורי האבות וסיפור יציאת מצרים כללו במקור שני סיפורים היסטוריים נפרדים אשר התפתחו באופן עצמאי במשך זמן רב, עד ששולבו מבחינה ספרותית. דעה זו נתמכת על-ידי תומס רומר, אלברט דה-פירי (Albert de Pury) וקונרד שמיד.⁴¹ משהראו שמיד וגרץ, כל אחד בדרכו, שהחיבור בין סיפורי האבות לסיפור יציאת מצרים נוצר על ידי העריכה הכוהנית, התקבלה דרכם על דעתם של רוב החוקרים.⁴² גם בלום, שבעבר ייחס זאת לחיבור הדויטרונומיסטי המאוחר (KD), שינה את דעתו בעקבות מחקריהם.⁴³ הדבר נכון גם בדבר ההיסטוריה הקמאית.⁴⁴ בשני המקרים התברר שרצף בודד של סיפורים עובד ונערך, ולאחר מכן שולב ברצף של סיפורים אחרים, וכי לא היו תהליכי עיבוד ועריכה מקיפים של התורה כולה. לאור זאת יש להניח שזאת הייתה המציאות גם בחלקים אחרים של החומש.

שנית, אוטו הראה שגם המסורות והעריכות של ספר דברים עברו תהליכים של צמיחה והתפתחות, אשר היו שונים לגמרי מאלה של הספרים הבאים אחריו. לפי אוטו, התורה התפתחה משתי יחידות ספרותיות נפרדות: P ו Dtr. רעיון זה תואם מכמה בחינות את אבחנותיו של תומס רומר, שלפיהן ספר במדבר, אשר מציג את עצמו כתוספת להתגלות בהר סיני (במדבר א 1) וכולל חומר משפטי

T. Römer, *Israels Väter: Untersuchungen zur Väterthematik im Deuteronomium und in der deuteronomistischen Tradition* (OBO 99), Fribourg: Universitätsverlag & Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1990; A. Pury, "Le cycle de Jacob comme légende autonome des origines d'Israël", in: *Congress Volume*, Leuven 1989, VT.S.

שמיד, לעיל, הערה 23, עמ' 153-152; גרץ, לעיל, הערה 23, עמ' 366-357.

בלום, לעיל, הערה 28, עמ' 151-145.

F. Crüsemann, "Die Eigenständigkeit der Urgeschichte: Ein Beitrag zur Diskussion um den 'Jahwisten'", in: J. Jeremias & L. Perlitt (eds.), *Die Botschaft und die Boten*, Festschrift für H.W. Wolff, Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag 1981, pp. 11-29

רב שנוסף לסוגיות שנדונו כבר בספר שמות ובספר ויקרא, נראה כגישור מאוחר בין היחידה הכמעט סגורה של הטריאטוך (שלושת הספרים: בראשית, שמות, ויקרא), אשר עברה עריכה כוהנית יסודית, ובין ספר דברים, שהיה הבסיס המשפטי להיסטוריה הדויטרונומיסטית. לאור האמור לעיל מתקבל על הדעת לשחזר שלושה שלבים עיקריים בהיסטוריה של התורה: הופעתו של ספר דברים הדויטרונומיסטי, הופעתו של החיבור הכוהני של הטריאטוך והופעתו של ספר במדבר כגשר שבין שני החיבורים הללו.

ה. קווי המתאר של מודל חדש אפשרי

לאחר סקירת הדעות שהוצגו לעיל אני מבקש להציג את המודל שלי, גם אם הוא עדיין בתהליכי גיבוש והתפתחות. המודל מפורט ומורכב מכדי להציגו בקווים גסים, ולכן אקדים הערה והסבר לתרשים המצורף: החלוקות האנכיות של המסורות כמעט תואמות את הספרים הקיימים: בראשית (עם חלוקת משנה להיסטוריה הקמאית ולסיפורי האבות), שמות, ויקרא, במדבר ודברים. בשליש העליון של התרשים ניסיתי להציג את התפתחותם וצמיחתם של החיבורים עד לימי הגלות, מופרדים לרצפים שונים: מצד אחד ההיסטוריה הקמאית וסיפורי אברהם, יעקב ויוסף, ומצד אחר סיפור קצר על משה וסיפור התגלות ראשון ששימש מסגרת לספר הברית (שמות יט-כד). חיבורים אלה הורחבו במהלך ימי הגלות: שתי המהדורות של סיפורי האבות (בראשית יב-נ) וסיפור משלהי ימי הגלות על יציאת מצרים (שמות א-לד). בנפרד ממסורות אלה (אשר מוצגות בתרשים מצד שמאל) מוצגת התפתחותו של ספר דברים בצד ימין. ככל הנראה, ספר זה שולב בהיסטוריה הדויטרונומיסטית בשני שלבים שונים. לדעתי, ההיסטוריה הדויטרונומיסטית היא ההיסטוריה המקיפה הקדומה ביותר של עם ישראל, ובכללה היסודות המשפטיים שלו.

בראשית תקופת שיבת ציון יצרו העורכים הכוהניים את השקפתם על ההיסטוריה של עם ישראל מבריאת העולם (בראשית א) ועד להקמת המשכן (שמות מ או ויקרא ט). הם קישרו את ההיסטוריה הקמאית – סיפורי האבות וסיפורי יציאת מצרים וסיני, ושילבו ברצף הזה את מרבית הסיפורים הקדומים שאינם ממקור כוהני.⁴⁵ עריכה כוהנית שנייה (P2), המקבילה ל'אסכולת הקדושה', הרחיבה את התיאור ההיסטורי על ידי הוספת ספר הקדושה (ויקרא יז-כו). הטריאטוך, אשר הסתיים באופן חגיגי בהודעה על הברכות והקללות

45 רק בתוך הרצף של ההיסטוריה הקמאית נוסף הסיפור הקדום שאינו ממקור כוהני (J) לשעבר) לתוך הסיפור הכוהני בשלב מאוחר.

מודל התפתחות החומש - ר' אלברטס

שמואל מלכים	שופטים	קרושע	דברים	במדבר	שמות ויקרא	בראשית י"ב-מ"ב	בראשית א'-י"א	תאריך
			דברים ה'-כ"ט*	במדבר כ"ב-כ"ד	שמות א'-ל"ד* ויקרא א'-ל"ד*	ל"ז כ"ח כ"ה כ"ב	בראשית ב'-מ"א	תקופת המלוכה
			דברים ה'-כ"ט*	במדבר כ"ב-כ"ד	שמות א'-ל"ד*	בראשית י"ב-מ"ב		תקופת הלכות
			החיסול: ה' דודיטורנומיסטית (DHD)		החבור הכותבי האשון (נצח) בראשית א' - שמות מ' ויקרא ט'	החבור הכותבי האשון (נצח) החבור הכותבי האשון (נצח) בראשית א' - ויקרא כ"ז (מ"ז)		תקופת הלכות המאוחרת
			קרושע א' - מל"ב כ"ח		החבור הדודיטורנומיסטי (נס) בראשית א' - דברים ל"ד	החבור הכותבי האשון (נס) בראשית א' - דברים ל"ד		אמצע המאה החמישית לפס"ח
			קרושע א' - מל"ב כ"ח		החבור הכותבי השלישי (נצח) בראשית א' - דברים ל"ד	החבור הכותבי השלישי (נצח) בראשית א' - דברים ל"ד		אמצע המאה החמישית לפס"ח
					עריכת "מולד" (Malal)	עריכת "השטיי" / "Hexateuch"		שלהי המאה החמישית לפס"ח
					עריכת סופית (אומ"א)	עריכת סופית (אומ"א)		ראשית המאה הרביעית לפס"ח
					החומש / "Pentateuch"	החומש / "Pentateuch"		סוף המאה החמישית לפס"ח
					עריכת סופית (אומ"א)	עריכת סופית (אומ"א)		ראשית המאה הרביעית לפס"ח

בדיוק כמו החוקים בספר דברים (כח), נועד להתחרות בקובץ החוקים של ספר דברים ובהיסטוריה המשנה-תורתית ולהחליפם.

כאשר באמצע המאה החמישית לפנה"ס תכננו המנהיגות הכוהנית והקהילה ביהודה ליצור חיבור מכונן שיהיה מסמך אוטוריטיבי ויכל לזכות בהסכמה כללית של כל הקבוצות השונות בעם וקבעו שספר דברים, אשר נהפך למקור הסמכות עוד במאה השביעית לפנה"ס, חייב להיכלל בחיבור זה. הגשר הראשון בין החיבור הכוהני לזה הדויטרונומיסטי נוצר על ידי עריכה משנה-תורתית מאוחרת אשר מקבילה ל-KD של בלום, אך יש לאחר אותה לעריכה הכוהנית (P2+P1). הקישור העריכתי העיקרי שיצרה עריכה זו נעשה באמצעות אוהל מועד (שמות לג 7-11; דברים לא 14-15, 23), והיא שעיצבה גם את הסיפורים הראשונים בספר במדבר (יא-יד). אפשר להגדיר את D כעריכה הראשונה של התורה. אחריה באה עריכה כוהנית נוספת (P3), אשר יצרה קשרים נוספים לספר דברים (במדבר כז; דברים לב 48-52) והרחיבה את ספר במדבר.

שתי העריכות הבאות של התורה ידועות כבר ממחקריו של בלום. 'עריכת המלאך', אשר נערכה גם בתוך ההיסטוריה הדויטרונומיסטית (שופטים ב 1-5; ו 7-9), והעריכה אשר יצרה את ההקסטויך ולא רק הכלילה את ספר יהושע בתורה והוסיפה את פרק כד אלא הוסיפה עוד קטעים כדי ליצור מבנה טוב יותר לסיפור הישועה (מבטים לעתיד כמו בבראשית טו 13-17a; נ 24-26; מעברים כמו בשמות א 6, 8; מבטים לאחור כמו בשמות יח ובמדבר כ 14-21). מאחר שעריכה זו ניסתה לבטא תפיסות פרו-שומרניות, הרי יש לתארכה לשנות ה-20 של המאה החמישית לפנה"ס, בעת שיהוידע, הכהן הגדול בירושלים, החזיק בדעות כאלה, ואז גם נבנה המקדש הראשון בהר גריזים. אבל ניסיון זה לא עלה יפה, והרשויות בירושלים, בגלות בבל ובשומרון החליטו לצמצם את החיבור המכונן לתורה בלבד. עורך כוהני (P4) הוסיף לתורה את הנושא של חלוקת הארץ לנחלות, שקודם לכן נכלל רק בספר יהושע בלבד עתידי ואידיאלי (במדבר כו-לו). את העריכה הסופית של התורה ניתן לקשור לשליחותו של עזרא, המתוארכת לאחרונה לשנת 398 לפנה"ס, שבמסגרתה נכתבו פסוקי סיום חדשים לדברים (לד 11-12) ולשמות (מ 36-38), ונכללו הברכות של יעקב (בראשית מט) ומשה (דברים לג) ושירת האזינו (דברים לב). כל אלה נוגעים להיסטוריה הקדומה של עם ישראל לפני המקום שבו נפתח התיאור של ההיסטוריה הדויטרונומיסטית.

תיאור זה מציג מבט על תהליך עריכה מורכב אשר אפשר שהתרחש. אני מקווה שנהיה מסוגלים לפתח מודל חלופי להתפתחותה של התורה, אשר יהיה משכנע דיו כדי להחליף את השערת המקורות הישנה.

ספרות נבחרת

Achenbach, Reinhard

- 2003 *Die Vollendung der Tora: Studien zur Redaktionsgeschichte des Numeribuches im Kontext von Hexateuch und Pentateuch* (BZAR 3), Wiesbaden: Harrassowitz

Albertz, Rainer

- 1994 *A History of Israelite Religion in the Old Testament Period. 2 vols.* (OTL), Louisville, KY: Westminster/John Knox
- 2003 *Israel in Exile: The History and Literature of the Sixth Century B.C.E.*, Studies in Old Testament Literature 3, Atlanta, GA: Society of Biblical Literature
- 2007 “The Canonical Alignment of the Book of Joshua”, in: O. Lipschits, G. Knoppers & idem, *Judah and the Judeans in the Fourth Century B.C.E.*, Winona Lake, IN: Eisenbrauns, pp. 287-303

Arneth, Martin

- 2007 *Durch Adams Fall ganz verderbt: Studien zur Entstehung der alttestamentlichen Urgeschichte* (FRLANT 217), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht

Blum, Erhard

- 1984 *Die Komposition der Vätergeschichte* (WMANT 57), Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag
- 1990 *Studien zur Komposition des Pentateuch* (BZAW 189), Berlin & New York: de Gruyter.
- 1997 “Der kompositionelle Knoten am Übergang von Josua zu Richter: Ein Entflechtungsvorschlag”, in: M. Vervenne & J. Lust (eds.), *Deuteronomy and Deuteronomical Literature*, FS C.H.W. Brekelmans, BETHL 133, Leuven: Peeters, pp. 181-212
- 2002 “Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus: Ein Gespräch mit neueren Endredaktionshypothesen”, in: J.C. Gertz, K. Schmid & M. Witte (eds.), *Abschied vom Jahwisten: Die Komposition des Hexateuch in der jüngsten Diskussion* (BZAW 315), Berlin & New York: de Gruyter, pp. 119-156

Carr, David M.

1996 *Reading the Fractures of Genesis: Historical Literary Approaches*,
Louisville, KY: Westminster/John Knox

Crüsemann, Frank

1981 “Die Eigenständigkeit der Urgeschichte: Ein Beitrag zur Diskussion
um den ‘Jahwisten’”, in: J. Jermias & L. Peritt (eds.), *Die Botschaft
und die Boten*, Festschrift für H.W. Wolff, Neukirchen-Vluyn:
Neukirchener Verlag, pp. 11-29

Dozeman, Thomas B. & Schmid, Konrad

2006 A Farewell to the Yahwist? The Composition of the Pentateuch in
Recent European Interpretation (SBL Symposium Series, vol. 34),
Atlanta: Society of Biblical Literature

Eißfeldt, Otto

1922 Hexateuchsynopse: Die Erzählung der fünf Bücher Mose und des
Buches Josua mit dem Anfange des Richterbuches, Leipzig; reprint
Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1962

Finkelstein, Israel, & Silberman, Neil A.

2001 *The Bible Unearthed: Archaeology's New View of Ancient Israel
and the Origin of Its Sacred Texts*, New York: Free Press

Frevel, Christian

2001 “Ein vielsagender Abschied: Exegetische Blicke auf den Tod des
Mose in Dtn 34, 1-12”, *BZ* 45, pp. 209-234

Gertz, Jan Christian

2000 *Tradition und Redaktion in der Exoduserzählung: Untersuchungen
zur Endredaktion des Pentateuch* (FRLANT 186), Göttingen:
Vandenhoeck & Ruprecht.

Gertz, Jan Christian, Schmid, Konrad & Witte, Markus

2002 *Abschied vom Jahwisten: Die Komposition des Hexateuch in der
jüngsten Diskussion* (BZAW 315), Berlin & New York: de Gruyter

Graupner, Axel

2002 *Der Elohist: Gegenwart und Wirksamkeit des transzendenten Gottes in der Geschichte* (WMANT 97), Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag

Gunkel, Hermann

1910 *Genesis*, HK I,1. 3rd ed. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht (= 7th ed. 1966)

Hossfeld, Frank-Lothar

1982 *Der Dekalog. Seine späten Fassungen, die originale Komposition und seine Vorstufen* (OBO 45), Fribourg: Universitätsverlag; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht

Knohl, Israel

1995 *The Sanctuary of Silence: The Priestly Torah and the Holiness School*, Minneapolis, MN: Fortress

2003 *The Divine Symphony: The Bible's Many Voices*, Philadelphia, PA: The Jewish Publication Society

Knoppers, Gary N. & Levinson, Bernard M. (eds.)

2007 *The Pentateuch as Torah: New Models for Understanding Its Promulgation and Acceptance*, Winona Lake, IN: Eisenbrauns

Kratz, Reinhard G.

2000a "Der literarische Ort des Deuteronomiums", in: idem & H. Spieckermann (eds.), *Liebe und Gebot: Studien zum Deuteronomium*, FS L. Peritt (FRLANT 190), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, pp. 101-120

2000b *Die Komposition der Erzählenden Bücher des Alten Testaments* (UTB 2157), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht

Kuenen, Abraham

1887 *Historisch-kritische Einleitung in die Bücher des alten Testaments hinsichtlich ihrer Entstehung und Sammlung I: Die Entstehung des Hexateuch*, Leipzig

Levin, Christoph

1953 *Der Jahwist* (FRLANT 157), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht

Lipschits, Oded,

2005 *The Fall and Rise of Jerusalem: Judah under Babylonian Rule*, Winona Lake, IN: Eisenbrauns

Lohfink, Norbert

1983 “Die Schichten des Pentateuch und der Krieg”, in: idem (ed.), *Gewalt und Gewaltlosigkeit im Alten Testament* (QD 96), Freiburg: Herder, pp. 51-110

1988 “Die Priesterschrift und Geschichte (1978)”, in: idem, *Studien zum Pentateuch* (SBAB 4), Stuttgart: Katholisches Bibelwerk, pp. 213-253

1991 “Kerygmata des Deuteronomistischen Geschichtswerks (1981)”, in: idem, *Studien zum Deuteronomium und zur deuteronomistischen Literatur* (SBAB 12), Stuttgart: Katholisches Bibelwerk, pp. 125-142

Nihan, Christophe

2007 *From Priestly Torah to Pentateuch: A Study in the Composition of the Book of Leviticus* (FAT II 25), Tübingen: Mohr Siebeck

Noth, Martin

1938 *Das Buch Josua* (HAT 1/7), Tübingen: Mohr Siebeck

1966 *Das vierte Buch Mose: Numeri* (ATD 7), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht

1967 *Überlieferungsgeschichtliche Studien* (1943), 3rd ed., Tübingen: Max Niemeyer

Nöldeke, Theodor

1869 *Untersuchungen zur Kritik des Alten Testaments*, Kiel: Schwer

Otto, Eckart

1996 “Die nachpriesterschriftliche Pentateuchredaktion im Buch Exodus”, in: M. Vervenne, *Studies in the Book of Exodus. Redaction*

- *Reception – Interpretation* (BETHL 126), Leuven: Leuven University Press, pp. 61-111
- 1997 “Forschungen zur Priesterschrift”, *ThR* 62, pp. 1-50
- 2000a *Das Deuteronomium im Pentateuch und Hexateuch: Studien zur Literaturgeschichte von Pentateuch und Hexateuch im Lichte des Deuteronomiumrahmens* (FAT 40), Tübingen: Mohr Siebeck
- 2000b “Mose und das Gesetz: Die Mose-Figur als Gegenentwurf Politischer Theologie zur Neuassyrischen Königsideologie im 7. Jh. v. Chr”, in: idem, *Mose: Ägypten und das Alte Testament* (SBS 189), Stuttgart: Katholisches Bibelwerk, pp. 43-83
- 2002 “Erwägungen zum nachpriesterlichen Pentateuch”, *ThR* 67, pp. 125-155
- 2003 “Pentateuch”, in: *RGG* 6, 4th ed., Tübingen: Mohr, pp. 1089-1102

Otto, Eckart & Achenbach, Reinhard (eds.)

- 2004 *Das Deuteronomium zwischen Pentateuch und Deuteronomistischem Geschichtswerk* (FRLANT 206), Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht

Perlitt, Lothar

- 1988 “Priesterschrift im Deuteronomium?” *ZAW* 100 Supplement, pp. 65-88 = Ders., *Deuteronomiumstudien* (FAT 8), Tübingen 1994: Mohr Siebeck

Pola, Thomas

- 1995 *Die ursprüngliche Priesterschrift: Beobachtungen zur Literarkritik und Traditionsgeschichte von P⁸* (WMANT 70), Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag

Pury, Albert de-

- 1991 “Le cycle de Jacob comme légende autonome des origines d’Israël”, in: *Congress Volume*, Leuven 1989 (VT.S. 43), Leiden & New York & Köln: Brill, pp. 78-96

Rad, Gerhard von

- 1938 “Das formgeschichtliche Problem des Hexateuch (1938)”, in:

idem, *Gesammelte Studien zum Alten Testament* (ThB 8), 2nd ed., München 1958: Kaiser Verlag, pp. 9-86

Reichert, Andreas

1972 *Der Jehowist und die sogenannten deuteronomistischen Erweiterungen im Buch Exodus*, Diss. theol. (masch.) Tübingen

Rendtorff, Rolf

1974 “Der ‚Jahwist‘ als Theologe? Zum Dilemma der Pentateuchkritik”, in: *Congress Volume Edinburg 1974* (VT.S. 28), Leiden & New York & Köln: Brill, pp. 158-166

1976 *Das überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch* (BZAW 147), Berlin & New York: de Gruyter

Rofé, Alexander

1999 *Introduction to the Composition of the Pentateuch*, Sheffield: Academic Press

2002 *Deuteronomy: Issues and Interpretation*, Old Testament Studies, London & New York

Römer, Thomas

1990 *Israels Väter: Untersuchungen zur Väterthematik im Deuteronomium und in der deuteronomistischen Tradition* (OBO 99), Fribourg: Universitätsverlag; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht

2001 “La fin de l’historiographie deutéronomiste et le retour de l’Hexateuque”, *ThZ* 57, pp. 269-280

2002 “Das Buch Numeri und das Ende des Jahwisten: Anfragen zur ‘Quellenscheidung’ im vierten Buch des Pentateuch”, in: J.C. Gertz, K. Schmid & M. Witte (eds.), *Abschied vom Jahwisten: Die Komposition des Hexateuch in der jüngsten Diskussion* (BZAW 315), Berlin & New York: de Gruyter, pp. 215-231

2004 “Hauptprobleme der gegenwärtigen Pentateuchforschung”, *ThZ* 60, pp. 289-307

Römer, Thomas & Schmid, Konrad (eds.)

2007 *Les Dernières rédactions du Pentateuque, de l’Hexateuque et de*

l'Enneateuque (BETHL 203), Leuven: Peeters

Rose, Martin

1981 *Deuteronomist und Jahwist: Untersuchungen zu den Berührungspunkten beider Literaturwerke* (AThANT 67), Zürich: Theologischer Verlag

Schmid, Hans Heinrich

1976 *Der sogenannte Jahwist: Beobachtungen und Fragen zur Pentateuchforschung*, Zürich: Theologischer Verlag

Schmid, Konrad

1999 *Erzväter und Exodus: Untersuchungen zur doppelten Begründung der Ursprünge Israels innerhalb der Geschichtsbücher des Alten Testaments* (WMANT 81), Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag

Schmidt, Ludwig

2004 *Das 4. Buch Mose: Numeri, Kapitel 10,11-36,13* (ATD 7,2): Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht

Schmidt, Werner H.

1988 *Exodus: 1. Teilband Exodus 1-6* (BK II/1), Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag

Schmitt, Hans Christoph

1980 *Die nichtpriesterliche Josephsgeschichte: Ein Beitrag zur neuesten Pentateuchkritik* (BZAW 154), Berlin & New York: de Gruyter

Schwartz, Baruch J.

1995 "La critica del Pentateuco nell'ebraismo e negli studiosi ebraici moderni", in: S. Sierra (ed.), *La lettura ebraica della Scrittura*, Bologna: EDB 1995, pp. 433-463

Seebass, Horst

2002 *Numeri: Teilband 2* (BK 4/2), Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag

2007 *Numeri: Teilband 3* (BK 4/3), Neukirchen-Vluyn: Neukirchener Verlag

Ska, Jean-Louis

2006 *Introduction to Reading the Pentateuch*, Winona Lake, IN: Eisenbrauns

Van Seters, John

1975 *Abraham in History and Tradition*, New Haven, CT & London: Yale University Press

1992 *Prologue to History: The Yahwist as Historian in Genesis*, Louisville, KY: Westminster/John Knox

1994 *The Life of Moses: The Yahwist as Historian in Exodus–Numbers*, Louisville, KY: Westminster/John Knox

Vermeulen, Jacques

1985 “La formation du Pentateuque à la lumière de l’exégèse historico-critique”, *RTL* 12, pp. 324-346

Volz, Paul & Rudolph, Wilhelm

1933 *Der Elohist als Erzähler: Ein Irrweg der Pentateuchkritik* (BZAW 63), Gießen: Töpelmann

Vorländer, Hermann

1978 *Die Entstehungszeit des Jehowistischen Geschichtswerks* (EHS.T 109), Frankfurt am Main: Lang

Weimar, Peter & Zenger, Erich

1975 *Exodus: Geschichten und Geschichte der Befreiung* (SBS 75), Stuttgart: Katholisches Bibelwerk

Wellhausen, Julius

1899 *Die Composition des Hexateuchs und der historischen Bücher des Alten Testaments*, 3rd ed., Berlin: Georg Reimer (= 4th ed. Berlin & New York: de Gruyter 1963)

Winnert, Frederick V.

1965 “Re-examining the Foundations”, *JBL* 84, pp. 1-19

Witte, Markus

1998 *Die biblische Urgeschichte: Redaktions- und theologiegeschichtliche*

Beobachtungen zu Gen 1,1-11,26 (BZAW 365), Berlin & New York:
de Gruyter

Zenger, Erich

1971 *Die Sinaitheophanie: Untersuchungen zum jahwistischen und elohistischen Geschichtswerk* (fzB 3), Würzburg: Echter Verlag.

1983 *Gottes Bogen in den Wolken: Untersuchungen zur Komposition und Theologie der priesterschriftlichen Urgeschichte* (SBS 112), Stuttgart: Katholisches Bibelwerk

Zenger, Erich et al. (eds.),

2005 *Einleitung in das Alte Testament*, Kohlhammer Studienbücher 1.1. 5th ed., Stuttgart: Kohlhammer, pp. 124-190